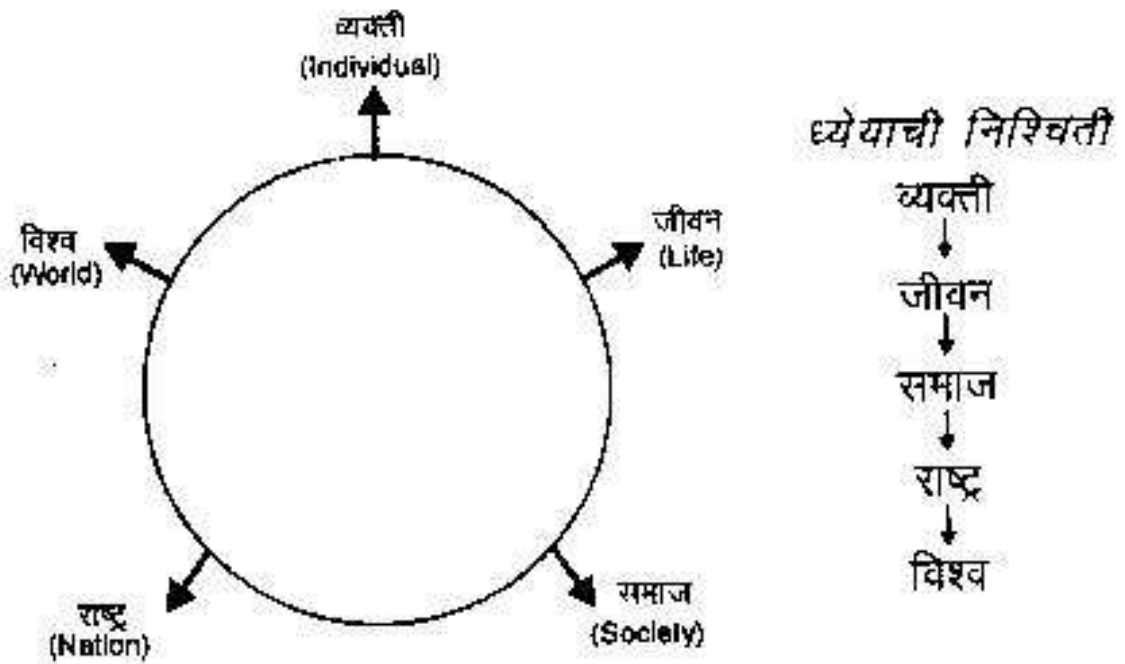

१४. उच्च शिक्षण आणि संशोधन

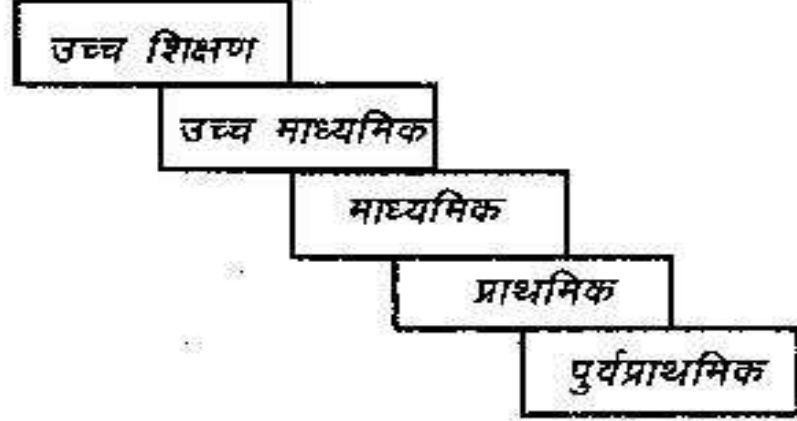
बदल व परिवर्तन हे विश्वाचे स्थायी तत्त्व आहे. कोणतीही बाब जशीच्या तशी त्रिकालाबाधित राहात नाही. याला शिक्षणक्षेत्रही अपवाद नाही. प्राचीन काळातील गुरुकुल पद्धतीपासून आजच्या कॉम्प्युटरपर्यंत शिक्षणात अनेक बदल घडून आले. भाषा विषय शिकवण्यापासून ते आज विषयांच्या विविध शाखांपर्यंत झालेले परिवर्तनही आज आपण पाहत आहोत. शिक्षण म्हणजे 'व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास.' या व्यव्तीविकासाची व्याप्ती आपण देशाच्या सीमेत किंवा राष्ट्रप्रगतीपर्यंत सीमित केली होती. परंतु आज या सर्व सीमारेषा ओलांडून विश्वाच्या विकासाची परिसीमा गाठलेली आहे.

आज शिक्षणाच्या ध्येयांची निश्चिती व्यक्ती-जीवन-समाज-राष्ट्र-विश्व या उच्चस्तरावरून केली जाते. कारण ध्येय ही शिक्षणात आधारस्तंभ वा दीपस्तंभ आहेत, असे मानले जाते. रवींद्रनाथ टागोर यांच्याही शिक्षणसूत्रात त्यांनी व्यक्तिविकासाचे तीन टप्पे कल्पिले आहेत. व्यक्तीमानव, राष्ट्रमानव, विश्वमानव.

वरील शिक्षणाची ध्येय व उद्दिष्टांची व्यापकता लक्षात घेऊन शिक्षणाची रचना विविध स्तरांवर करण्यात आली. कारण जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी विविध

स्तर व त्या स्तरावर देण्यात येणारे शिक्षण, अभ्यासक्रम, विद्यार्थ्यांचे घ्येय, बुद्धिमत्तेनुसार निवडावयाचा शिक्षणक्रम या सर्वांचा विचार येथे करण्यात आलेला आहे.
शिक्षणाची रचना

आपण शिक्षणाच्या रचनेचा विचार केल्यास, उच्चशिक्षण किंवा विद्यापीठीय शिक्षण हे सर्वात उच्च स्तरावर आहे. भारतीय शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून विद्यापीठीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा सर्वप्रथम विचार विद्यापीठीय शिक्षण आयोग (University Education Commission, 1948) डॉ. राधाकृष्णन कमिशनमध्ये करण्यात आला.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात एकूण २० विद्यापीठे होती व आज विद्यापीठांची संख्या जवळपास १५० झाली असून मुक्त विद्यापीठांद्वारे यात भर पडत आहे. डॉ. राधाकृष्णन कमिशन व कोठारी कमिशन तसेच विद्यापीठ अनुदान मंडळ यांनी विद्यापीठीय शिक्षणाच्या गुणात्मक वाढीकरिता चांगले कार्य केले. माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायीकरण अनेक राज्यांत करण्यात आले. त्यामुळे विद्यापीठीय शिक्षणाकडे धाव घेणारा लोंढा माध्यमिक स्तरावरच थोपविता आला तर विद्यापीठ शिक्षणाच्या संख्यात्मक वाढीबरोबरच गुणात्मक वाढीकडेही लक्ष पुरविता येईल, असे स्पष्ट मत मांडले व अंमलबजावणीही करण्यात आली. आज निरनिराळ्या विद्यापीठांत संशोधनविषयक सोयी वाढत आहेत. कारण उच्चस्तरीय शिक्षणातून संशोधनाद्वारे नवनवीन शिक्षण संकल्पनांचा उदय होऊन शिक्षण समृद्धीकडे वाटचाल करता येईल, याच विचारातून कोठारी आयोगाने विद्यापीठीय शिक्षणातील शिफारशींमध्ये संशोधनाबाबत पुढील शिफारशी सुचविल्या -

(१) भारतीय विद्वत्तेचा केंद्रबिंदू पुन्हा भारतात आणण्याच्या दृष्टीने देशातील विद्यापीठांमध्ये पहिल्या दर्जाचे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम आणि संशोधन कार्यक्रम राबविण्यात येतील

(२) विद्यापीठ अनुदान मंडळाने ५० प्रगत अभ्यासकेंद्रे स्थापन करावी. अशा अभ्यासकेंद्रांची निवड करताना तेथील कार्याची गुणवत्ता व विस्तार, संशोधनविषयक मौलिक काम आणि भविष्यकालीन विकासासाठी आवश्यक क्षमता या बाबी विचारात घ्याव्यात.

विद्यापीठीय शिक्षणाच्या गुणात्मक वृद्धीच्या १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात केलेला विचार किंवा सूचना खालीलप्रमाणे –

पदव्युत्तर शिक्षणाचा व संशोधनाचा विस्तार करणे व त्याचा कस वाढविणे

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांनी जेव्हा तत्कालीन शिक्षणपद्धतीचा अभ्यास केला, तेव्हा त्यांनाही शहरवासीयांत सर्जनशीलतेचा अभाव आढळून आला. तसेच इतरही अनेक समस्या लक्षात घेऊन त्यांनी शिक्षण व परिवर्तनाच्या कार्याची प्रमुख सूत्रे मांडली. त्यात –

- (१) प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतःच्या आवडीनुसार शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे.
- (२) शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा विकास होणे आवश्यक आहे.
- (३) सर्जनशीलतेच्या विकासासाठी शैक्षणिक ठिकाणी योग्य वातावरण असणे आवश्यक आहे.

वरील शिफारशीद्वारे व टागोरांच्या सूत्रानुसार असे लक्षात येते, की उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता विकासासाठी विविध आयोग व विचारवंतांनी संशोधनाची संकल्पना मांडली, विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला महत्त्व दिले आहे.

संशोधन म्हणजे –

‘संशोधन ही समस्या निराकरणाची सुव्यवस्थित प्रक्रिया आहे.’

‘Research is a systematic attempt to provide answer to question.’

‘मानवी मनाला अस्वस्थ करणाऱ्या बहुविध समस्यांचा सप्रमाण व विश्वसनीय समाधानासाठी आवश्यक असलेल्या तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करून त्याचा अन्वयार्थ लावण्याची व्यवस्थाबद्ध प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय.’ – टकमन

‘संशोधन म्हणजे सु-परिभाषित समस्येच्या समाधानासाठी केलेला सुव्यवस्थित, वस्तुनिष्ठ व बिनचूक असा शोध होय.’

‘Research is a systematic, objective and accurate search for the solution to a well defined’ – मोले

वरील विविध व्याख्यांचा विचार करता संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेत वाढ होते, बुद्धिमत्तेत वाढ होते. या बाबींचा विचार करून उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी अनेक विद्यापीठांमधून पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात कृती संशोधनाची योजना करण्यात आली आहे. तसेच शिक्षकांसाठी किंवा अधिव्याख्यात्यांसाठी पीएच.डी. करणे बंधनकारक केले गेले. किंवा पीएच.डी. असणाऱ्यांना सेट-नेटसारख्या पात्रता चाचण्यांच्या बंधनातून मुक्त करण्यात आले. मग विद्यार्थी कृतीसंशोधन बंधनकारक म्हणून व प्राध्यापक किंवा अधिव्याख्याता पदावर कायम होण्यासाठी म्हणून संशोधने करू लागला. परंतु विद्यापीठीय शिक्षणाच्या गुणवत्ता वाढीच्या दृष्टीने १९८६ च्या राष्ट्रीय धोरणात सुचविलेला विचार की, ‘संशोधनाचा विस्तार करणे व कस वाढविणे.’ आज निश्चितपणे विस्तार झालेला दिसतो पण संशोधनाचा कस वाढलेला दिसत नाही. संख्यात्मक वाढ आहे परंतु गुणात्मक वाढ मात्र दिसून येत नाही. डॉ. अरविंद दुनाखे यांनी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकात संशोधनपद्धतीचा आढावा घेऊन मत मांडले आहे – ‘आतापर्यंत झालेल्या बहुतेक

संशोधनात ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधनपद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. बरीचशी संशोधने माहितीवजा असून त्यात चिकित्सक पद्धतीचा अभाव दिसून येतो.

यावरून निश्चितच या गोष्टींचा विचार करण्याची गरज आहे, की असे का घडत आहे? संशोधनाकडे डोळसपणे विद्यार्थ्यांनी वळण्यासाठी काय केले पाहिजे? या सर्वांचा विचार करता एक गोष्ट लक्षात येते, की आजच्या उच्च शिक्षणाची अवस्था म्हणजे -

"Gap between the cap" अशी झाली आहे.

C - Creativity (नावीन्यता, सर्जनशीलता)

A - Attitude (दृष्टिकोन)

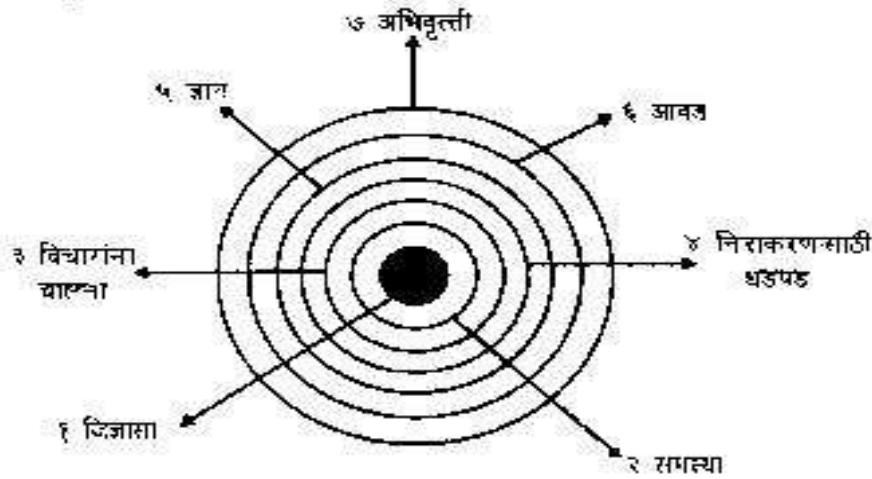
P - Practice (सराव)

वरील तीनही बाबींमध्ये खूप Gap (अंतर) पडल्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सर्वात प्रथम शिक्षणाचा केंद्रबिंदू म्हणजे जिज्ञासा जागृती. अभ्यासातून, अभ्यासक्रमातून विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा जागृती झाली पाहिजे, म्हणजे त्यांचे लक्ष शिक्षणाकडे वळेल.

विद्यार्थ्यांना शिक्षण व संशोधनात जर गोडी निर्माण करावयाची असेल तर शिक्षणाचे क्षेत्र व्यापक होत गेले पाहिजे. त्यासाठी पुढील क्रमाने विद्यार्थ्यांमध्ये प्रवृत्ती निर्माण केल्या पाहिजेत.

केंद्रस्थानी

जिज्ञासा-समस्या-विचारांना चालना-निराकरणासाठी धडपड-ज्ञान-आवड-अभिवृत्ती

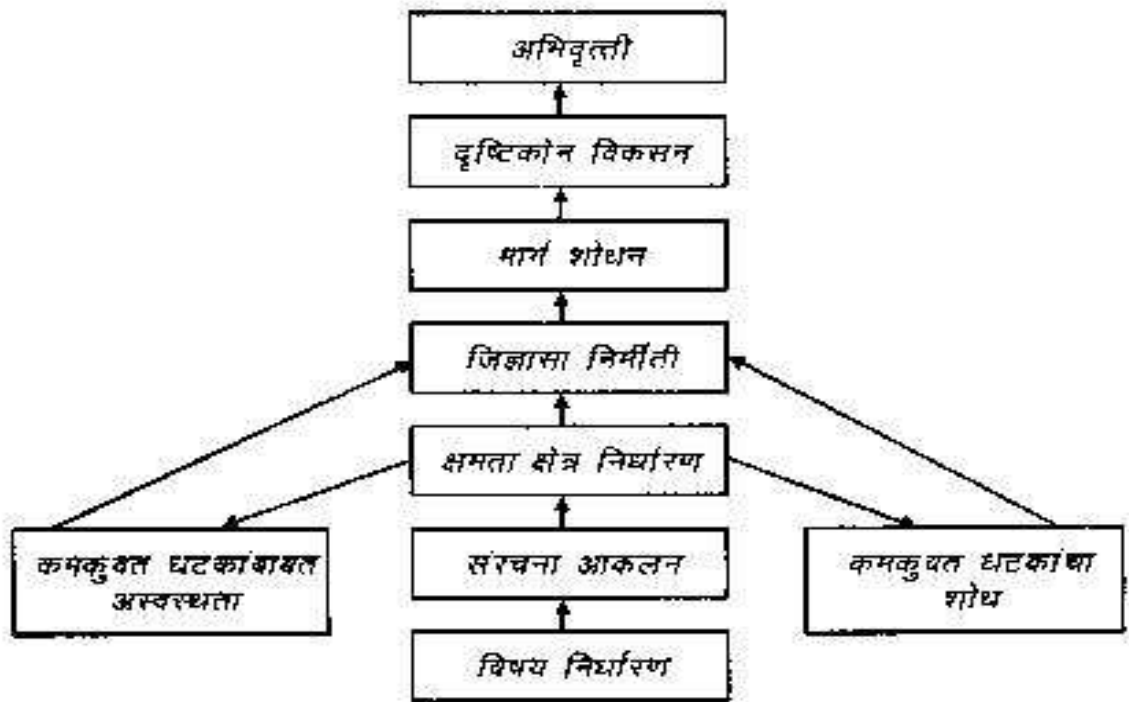

याप्रमाणे शिक्षणचक्रात विद्यार्थी आणावयास हवा. विद्यार्थ्यांपुढे समस्या निर्माण झाली की ती सोडविण्यासाठी विद्यार्थी धडपड करतील. त्यांच्या विचारांना, तर्कशक्तीला चालना मिळेल आणि यातूनच सर्जनशील व्यक्तिमत्त्व तयार होईल. अशा सर्जनशील व्यक्तिमत्त्वाद्वारे होणारे संशोधन हे जागतिक गुणवत्तेच्या निकषांवर पूर्णपणे उतरू शकेल.

म्हणूनच सर्जनशील व्यक्तिमत्त्व निर्माण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा

जागृती करणे गरजेचे आहे. जिज्ञासा जागृतीद्वारे समस्या निर्माण होतात. जॉन ड्युई यांच्या मते, “विचारशक्तीचा विकास व ज्ञानप्राप्ती ही समस्यांना तोंड देऊन त्यातून मार्ग काढण्याची प्रक्रिया होऊ शकते. परंतु व्यक्ती विचार केव्हा करते? समस्या निर्माण झाली का? तरच! Thinking is problem solving किंवा Thinking is intelligent learning.”

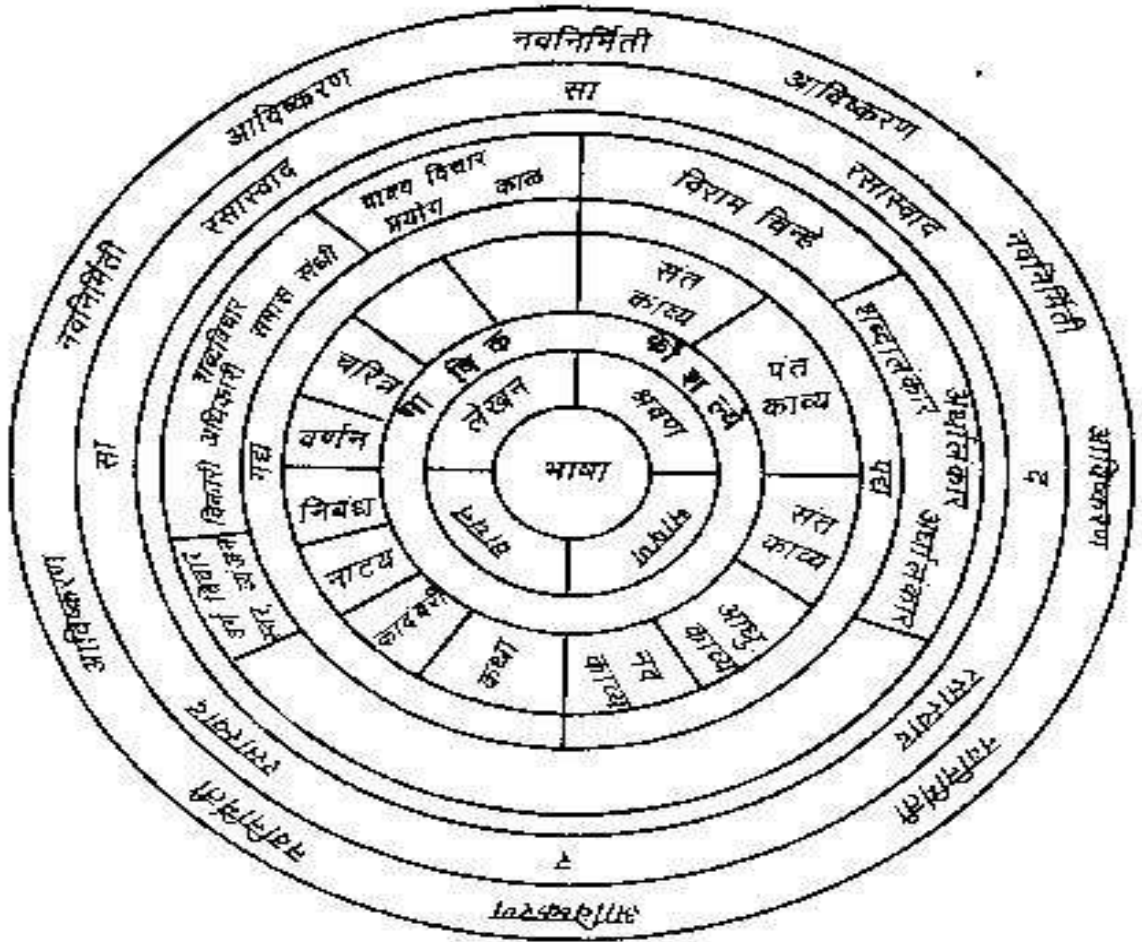
आज विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा निर्माण करण्यासाठी, संशोधन विषयक दृष्टिकोन किंवा संशोधन अभिवृत्ती निर्माण करण्यासाठी संशोधन अभिवृत्ती संरचना मी मांडत आहे –

संशोधन अभिवृत्ती संरचना

संशोधन अभिवृत्ती संरचनेचा विचार करताना प्रथम विद्यार्थ्यांचा आवडता विषय निश्चित करावा लागेल. या ठिकाणी उदाहरणादाखल आपण आवडता विषय मराठी घेऊ.

- (१) विद्यार्थ्यांचा आवडता विषय मराठी निश्चित झाला.
- (२) त्या विषयाच्या संरचनेचे आकलन विद्यार्थ्यांस करवून देणे.

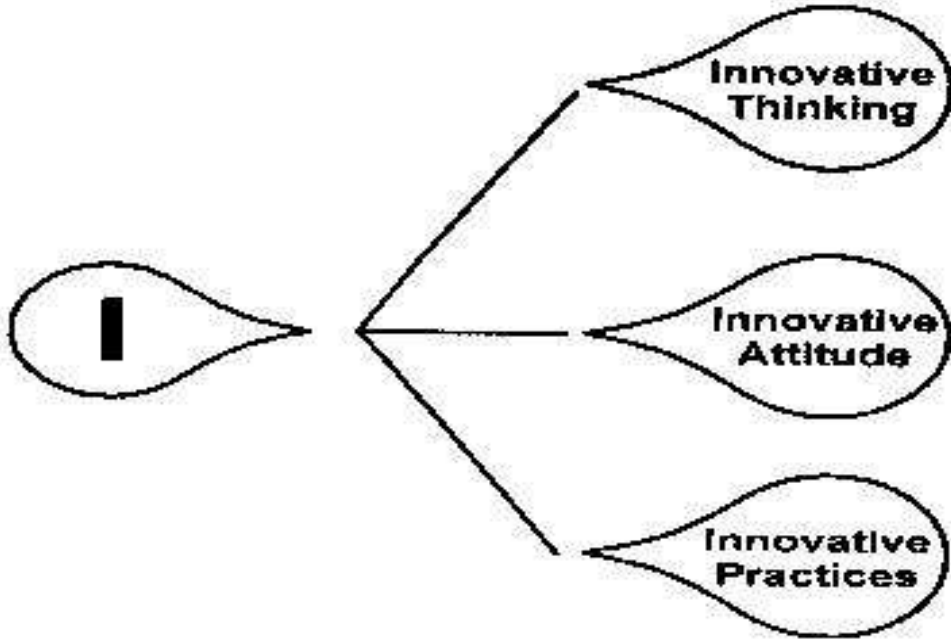

मराठी भाषा संरचना

- (३) संरचनेवरून विषयातील क्षमता क्षेत्र निर्धारित करणे जसे या ठिकाणी श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन इ.
- (४) या क्षमता क्षेत्राच्या संदर्भात त्याचे कमकुवत घटक त्याला शोधावयास लावणे, जसे वाचनाची आवड कोणत्या क्षेत्रात अधिक आहे, किंवा वाचन आवडत नाही. व्याकरणातील कुठले क्षेत्र कमकुवत आहे - वर्ण, अक्षर, स्वर, शब्द विचार विकारी, अविकारी, समास, संधी, विरामचिन्हे इ. लेखनातील शुद्धलेखन.
- (५) आवडत्या विषयातील कमकुवत घटक शोधला की मग तो घटक कमकुवत का? त्या कमकुवत घटकाबाबत अस्वस्थता निर्माण होईल, ह्या अवस्थेतूनच त्याच्या मनात विशिष्ट कमकुवत क्षेत्राबाबत जिज्ञासा निर्माण होईल.
- (६) त्यातून बाहेर पडण्यासाठी तो धडपड करेल, त्यायोगे 'दृष्टिकोन' निर्माण होईल.
- (७) चिकित्सक दृष्टिकोन तयार झाला की अभिवृत्ती तयार होईल.

- (८) अभिवृत्ती निर्मितीतून मग विद्यार्थ्यांची संशोधन विषयक अभिवृत्ती व चिकित्सक दृष्टिकोन विकसित होईल.
- (९) चिकित्सक दृष्टिकोन निर्माण झाला, की त्याद्वारे अनेक Innovative कल्पना साकारल्या जातील. म्हणजेच संशोधनाची चिकित्सक वृत्ती जी तयार होणे आवश्यक आहे, ती तयार होईल.

आज उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेबाबत जो "Gap between the Cap" आपण पाहत आहोत, तो बूर करण्यासाठी त्रिनेत्रांची गरज आहे. त्यासाठी तीन I's सांगता येतील -

या तीन I's विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करण्यासाठी संशोधन अभिवृत्ती संरचनेचा निश्चित उपयोग होईल. ज्यामुळे उच्च शिक्षणातील संशोधन अभिवृत्ती व गुणवत्ता वाढेल.

